Raoul Wallenberg 100 år.

Foton från Förintelsen i utbildningsarbetet

CHRISTOPH KREUTZMÜLLER & JULIA WERNER

Raoul Wallenberg

I juli 1944, knappt två månader efter att de första judarna förvisats från Ungern till Auschwitz, anlände Raoul Wallenberg till Budapest. För att rädda så många judar som möjligt från Förintelsen, förmedlade Wallenberg pass till hotade judar i sin egenskap av anställd på den svenska ambassaden. Dessutom skaffade han sig tillgång till byggnader i utkanten av staden, där judar var skyddade från angrepp av ungerska nationalister. För att lindra lidande och rädda människor följde Wallenberg rentav med de dödsmarscher som ägde rum i början av 1945, innan han arresterades av den sovjetiska militären och fördes till Moskva. Hans senare öde i rysk fångenskap har ännu inte blivit klarlagt. Enligt ryska uppgifter dog Wallenberg i Lubjanka-fängelset i Moskva 1947.

FORUM
FÖR
LEVANDE
HISTORIA

Raoul Wallenberg är kanske den svensk som är mest känd utomlands. Runt om i världen finns statyer och minnesmärken uppsatta och gator och torg uppkallade efter honom. Hans insatser för att rädda förföljda judar i andra världskrigets Budapest är omtalade och vittnesmålen många. Däremot finns det endast ett fåtal bilder av Raoul Wallenberg bevarade.

I år skulle Raoul Wallenberg ha fyllt 100 år. För att hedra honom och bidra till att minnet av honom lever vidare, har Forum för levande historia tagit fram ett studiematerial som vi hoppas ska inspirera lärare och elever att diskutera hans gärningar. Utgångspunkten är ett foto från järnvägsstationen Jozsefvarosi i Budapest från november 1944. Två månader senare grips Wallenberg av sovjetisk militär och förs till Moskva. Hans öde är därefter okänt.

I samband med minnesåret över Raoul Wallenberg och den årliga minnesdagen över Förintelsens offer den 27 januari, presenterar Forum för levande historia fotoanalysmaterialet *Fixerat — Vad berättar bilden?* En serie foton med bakgrundsinformation som vi hoppas ska bidra till att utveckla undervisningen och fördjupa förståelsen av Förintelsen.

Eskil Franck
Överintendent, Forum för levande historia

Raoul Wallenberg 100 år. Foton från Förintelsen i utbildningsarbetet

För att skapa sig en bild av en historisk händelse reser många människor till platsen där den ägde rum. Förutom platserna ger ofta bilder en känsla av närhet som i stor utsträckning präglar vårt intryck av det förflutna. Erich Maria Remarque, författare till den berömda romanen *På västfronten intet nytt*, uttryckte det träffande: ”Ögat är en starkare förförare än ordet”. Därför används ofta fotografier i undervisning, i facklitteratur och i tidningsreportage för att ge läsaren ett visuellt intryck. Men foton kan inte tala för sig själva. Utan kontextualisering reduceras bilder till illustrerande rekvisita och utnyttjas inte som informationskälla.

Detta är tyvärr också sant för de få fotografier man funnit av Raoul Wallenberg, vars 100-årsdag uppmärksammas 2012. Med tanke på hur osäkert och även farligt som Wallenbergs uppdrag var, är det förvånande att man ens kommit över något foto som visar räddaren i aktion. Så varifrån kommer den bild som visas här? Och föreställer den verkligen Wallenberg?

BAKGRUND

Den ungerska Pilkorsrörelsen fick den formella makten i landet med hjälp av nazistregimen i oktober 1944. Redan i november samma år utnyttjade de sin nya maktposition för att trakassera och mörda judar. Deportationerna, som tillfälligt hade stoppats under sommaren, återupptogs. Dessa deportationer gick visserligen inte längre till förintelselägren, men människor fördes till läger i Nazityskland där judarna utsattes för extremt tungt tvångsarbete. Därför dog många av de deporterade även under krigets sista månader.

Det var den då 21-årige Thomas Verés som enligt egen utsago tog bilden. Han var själv en av de hotade judarna, men skyddades av Wallenberg och anställdes som fotograf. Oftast tog han foton till de berömda skyddspassen, men i slutet av november 1944 blev han av Wallenberg kommenderad till järnvägsstationen i Jozsefvarosi, en stadsdel i Budapest. Där skulle Verés fotografera (den hotande) deportationen av judar till Tyska riket och Wallenbergs ingripande mot den.

Verés berättade 1992 att han tog bilden med dold kamera genom ett hål i sin halsduk. Även om han höll sin Leicakamera lite snett, imponerar bilden med sitt skärpedjup. Det gör att man tydligt ser ett stort antal medelålders män på ett kullerstensbelagt torg framför en godsvagn med stängda dörrar. Männen bär alla tjocka rockar mot den begynnande vinterkylan samt bagage, och vissa har filtar över axeln.

Foto: Thomas Verés, november 1944, United States Holocaust Memorial Museum

I förgrunden syns en tätt sammanpackad grupp med minst nio män utan bagage, av allt att döma inbegripna i en diskussion. Några av dem har uniform, och deras mössor vittnar om att de hör till Pilkorsrörelsens milis. Raoul Wallenberg, som är klädd i en mörk rock och hatt, står lätt framåtlutad med händerna knäppta bakom ryggen i utkanten av gruppen. Verés kom ihåg att Wallenberg vid stationen försökte få så många judar som möjligt undantagna från transporten. Detta styrks av det faktum att de judar som står till höger om gruppen runt Wallenberg håller stora vita pappersark i händerna och – märk väl! – är vända åt ett annat håll än de övriga. Eftersom papperen med största säkerhet är just de intyg eller skyddspass som dessa personer fått från Wallenberg och som räddade dem, är det vid närmare studium faktiskt själva befrielseakten som visas, vilket gör fotot till en nära nog unik källa.

Fotografier som informationskällor är mycket värdefulla, inte bara för historieforskningen, utan också i ett pedagogiskt sammanhang: de erbjuder ett konkret samtalsämne. Det är inte den svårgreppbara judeutrotningen som helhet utan påtagliga handlingar begångna av (ofta) identifierbara aktörer på bilderna, som kan debatteras och upptäckas, dechiffreras och analyseras. Analysen av historiska fotografier öppnar verkligen nya perspektiv och kan skärpa vår blick för händelserna under Förintelsen.

Christoph Kreutzmüller & Julia Werner

BILDANALYS OCH TOLKNING AV FOTOGRAFISKA BILDER

Alla som möter bilder och som arbetar med bilder kommer i kontakt med bildtolkning. Man formulerar frågor om vad bilden förmedlar, det kan gälla både bildens helhet eller detaljer i bilden.

Då man gör en bildanalys studerar man en rad olika faktorer och på olika nivåer. Man studerar i vilka sammanhang bilden förekommer och under vilket skede bilden har skapats. Man studerar även bildens olika delar, de ingående tecknen.

I studiematerialet *Fixerat – Vad berättar bilden?* presenteras fem olika händelser under Förintelsen, som förevigats av olika fotografer. Författarna berättar om de inblandade personerna och händelseförloppen utifrån information man funnit i arkiv. Som lärare kan man hjälpa eleverna att bredda och fördjupa sina upplevelser och tolkningar av bilden genom att på ett systematiskt sätt diskutera dess innehåll.

Vid bildtolkning brukar man skilja mellan bildens grundbetydelse, *denotation*, och bildens bibetydelser, *konnotationer*.

Vid *denotation* studerar man bildens komposition, bildvinklar, ljusförhållanden, personer och föremål i bilden och ställer frågor som:

- Vad finns i bilden och hur ser det ut?
- Vad är det som skildras?
- Vad ser vi i bilden: människor, saker, miljöer etc.?
- Hur ser de/det ut?
- Hur är bilden tagen: färg, ljus, bildvinkel, fokus/skärpa?
- Var fastnar blicken?

Konnotationer, gemensamma associationer, kan vara olika beroende på betraktarens kulturtillhörighet. När man diskuterar bildens bibetydelser utgår man från frågor som:

- Vad gör bilden intressant?
- Vilka associationer får vi när vi ser bilden? Privata, gemensamma, kulturella.
- Vad känner vi – vilka känslor föder bilden och vad i bilden framkallar dessa?
- Vilka värderingar lägger vi in i/vilka attityder tillskriver vi det vi ser?

Fotografiska bilder har under 1900-talet kategoriserats som antingen konstnärligt fotografi eller dokumentärt fotografi. Fotografiets speciella karaktär är att bilden skapas i exponeringsögonblicket (detta gäller analogt foto som bygger på traditionell fototeknik med ljuskänslig film i kameran). Fotografiet är ett utsnitt ur verkligheten och kan betraktas som ett fruset ögonblick, vilket har gjort kameran till ett redskap för dokumentation, vetenskaplig observation och journalistiska reportagestudier.

Den industriella utvecklingen under tidigt 1900-tal gjorde det möjligt att framställa film och kameror i mindre format och till en låg kostnad. Fotografen behövde inte lägre bära på en tung och otymplig utrustning. Denna utveckling gav även ett utrymme för amatörfotografiet som framför allt var avsedd för en privat sfär och mer sällan för att publiceras eller bli del av masskommunikationen. Denna typ av fotografi har under 1900-talet blivit intressant för historieforskningen och etnologin, då bilderna många gånger har fångat tidsandan.

Utvecklingen av grafiska tekniker under 1900-talet gjorde det möjligt att trycka fotografiska bilder; vi ser de flesta fotografier som reproduktioner. Från 1920-talet fick fotografiet en framträdande plats inom masskommunikation, då det skapades flera bildtidningar med stora upplagor, många med tydligt politiskt innehåll, till exempel nazistpartiets veckotidning *Illustrierter Beobachter* och den antifascistiska vänstertidningen *AIZ* (*Arbeiter-Illustrierte-Zeitung*).

Förutom att söka efter de olika tecken som bilden består av, bör man vid tolkning av ett fotografi också ställa frågor om fotografens roll:

- Med vilken avsikt har fotot tagits? Fotografen var ju närvarande och riktade kameran mot motivet.
- Kunde fotografen ingripa i händelseförloppet?
- Var de närvarande medvetna om att de avbildades?
- Vad i motivet valdes bort?
- På vilken nivå och på vilket avstånd stod fotografen?
- Är bilden beskuren?
- Är bilden retuscherad?
- Hur har man använt fotografiet?
- Har det funnits någon uppdragsgivare?
- Hur stor spridning har bilden fått?
- Hur många har sett bilden?

Detta är frågor som gör att vi kan fördjupa analysen och öka förståelsen av händelser som fångats på bild.

Studiematerialet *Fixerat – Vad berättar bilden?* Fotografiska källor till förföljelsen och folkmordet på judar i Europa. En pedagogisk handledning, som syftar till att analysera judeförföljelserna i Europa med hjälp av fem foton eller fotoserier. I ett vidare perspektiv ger det lärare och elever ett verktyg för analys av fotografier.

Kan laddas ned kostnadsfritt från www. levandehistoria.se

FORUM
FÖR
LEVANDE
HISTORIA